

О. І. Борзенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Олексій Петров і «київські змовники»

Борзенко О. І. Олексій Петров і «київські змовники». У статті досліджуються спогади О. Петрова про Кирило-Мефодіївське товариство. Мемуарист полемізує з іншим учасником цієї організації – М. Костомаровим. Він пропонує альтернативну версію давніх подій, у якій постає заручником обставин, жертвою нерозуміння й байдужості. У трактуванні свого життя О. Петров використав властиву романтизму практику переосмислення й уточнення біографічного матеріалу.

Ключові слова: біографія, спогади, полеміка, романтизм, романтичний герой.

Борзенко А. И. Алексей Петров и «киевские заговорщики». В статье исследуются воспоминания А. Петрова про Кирилло-Мефодиевское общество. Мемуарист полемизирует с другим участником этой организации – Н. Костомаровым. Он предлагает альтернативную версию прошедших событий, в которой сам предстает заложником обстоятельств, жертвой непонимания и безразличия. В трактовке своей жизни А. Петров использовал романтическую практику переосмысления и уточнения биографического материала.

Ключевые слова: биография, воспоминания, полеміка, романтизм, романтический герой.

Borzenko O. I. Olexiy Petrov and the «conspirators of Kyiv». The article explores the memories of O. Petrov about his part in a covert organization. Memoirist arguing with another member of this organization – M. Kostomarov. Petrov offers an alternative version of the ancient event in which he appears hostage to circumstances, victim of misunderstanding and indifference. In the interpretation of his life O. Petrov used the inherent romanticism practice of rethinking and clarifying biographical material.

Keywords: biography, memoirs, controversy, romanticism, romantic hero.

У справі Кирило-мефодіївського братства немало питань, які висвітлюються за усталеною схемою, унаслідок чого нівелюються присутні смислові нюанси, необхідні для збалансованого осмислення кирило-мефодіївської теми. Дотепер відверто спрощеним залишається погляд на Олексія Петрова, представлений переважно побіжними зауваженнями й оціночними судженнями [1; 6; 8]. Основною метою пропонованої розвідки є уточнення цього погляду.

Безславна роль Петрова у Кирило-Мефодіївському товаристві не була для його сучасників аж таким секретом, щоправда, про неї могли дізнаватися переважно за чутками й пересудами. Багатьох збивало з пантелику те, що Петров сам побував в ув'язненні й на засланні: занадто важко цей факт погоджувався із загальноприйнятим образом донощика, який мав би здобути зі свого вчинку особисту вигоду. Ті, хто знав Петрова, не надто йняли віри чуткам про цього провінційного вчителя музики, який постійно бідував і ледь не до скону заробляв на хліб приватними уроками. Недарма один із його знайомих залишив таку атестацію: «...по характеру своєму Алексей Михайлович не был ни искателем милости у сильных, ни даже вообще карьеристом; это был человек чисто книжный, в житейских делах непрактичный до ребячества» [9:306].

Долі кирило-мефодіївців після арешту й

заслання склалися по-різному. Повернувшись до

нормального життя, вони згадували події 1847 року без особливої охоти. Минуло більше трьох десятиліть, перш ніж на сторінках друкованих видань почали з'являтися спогади «київських змовників». Розповідаючи про колишні події, Костомаров у листі до редактора «Русской старины» писав: «Между тем, за стеною квартиры Гулака была другая квартира, из которой через стену слушал наши беседы какой-то не известный мне господин и потом постарался написать и послать куда следует сообщение о нас, сбив чудовищным способом в одно целое наши разговоры о славянской взаимности и об истории Малороссии и вывода отсюда существование тайного политического общества» [4:600].

Публічно ім'я «невідомого» підслухача вперше згадав Пантелеймон Куліш: «Якийсь Петров, підслухавши щось дивне, знайшов собі дорогу до товариства, почав серед нього глаголити ще голосніше про волю України, про московську тісноту і таке інше. Українські політики зараз прийняли його між свої члени, а він, мавши в руках деякі ознаки тайного політичного общества, подав їх панові Юзефовичеві Михайлові, що правив тоді за попечителя київського учебного округа» [5:129]. Невдовзі по тому вже й Костомаров вирішив докладніше розповісти про Петрова. Він зробив це у статті, що вийшла в другому числі «Киевской

старини» за 1883 рік. Публікація мала широкий розголос, оскільки того ж року була передрукована в газеті «Московский телеграф». Саме на цей газетний матеріал і відреагував Олексій Петров, обравши за основного опонента у своїх полемічних спогадах Миколу Костомарова.

Роботу над спогадами він завершив того-таки 1883 року, маючи намір подати їх до редакції «Киевской старины» для спростування обвинувачень з боку Костомарова: «...я, будучи не согласен ни с правдою, о которой свидетельствует уважаемый учёный касательно общества, ни с тою фантастически измышленною правдою, которая касается собственно меня, решаюсь обратиться к посредству Вашего журнала в полной уверенности, что и по закону, и по чувству справедливости вы дадите место на его страницах и моим воспоминаниям из этого далёкого прошлого» [7:308].

Петров адресував написане передусім «нащадкам», однак привілейованими адресатами були його сучасники з кола української інтелігенції. Особлива роль відводилася товариству найближчих приятелів і знайомих, мешканців повітового містечка Стародуба, що на Чернігівщині: Петров прочитав написане на зібранні в Михайла Шугурова, відомого знавця української старовини, який влаштував у місті літературні вечори. Ці записки справили неабияке враження, викликавши співчуття слухачів. Очевидно, тоді Петров і змінив попереднє рішення щодо їх публікації. Як зауважив Михайло Успенський, «до самої смерті Олексій Михайлович говорив, що він має чисте сумління, а дбати про публічне своє виправдання вже не вважав за потрібне: чашу страждань було випито, тож передавати справу на суд публіки... означало лише ятрити старі рани» [9:306].

Петрова навіть не так зачепило персональне обвинувачення, як категоричне заперечення самого факту існування таємного товариства. Костомаров у цьому питанні досить послідовний: «...собственно и самого общества не существовало, так как нельзя считать организованным обществом разговоры частных лиц, случайно сошедшихся для беседы без всякой предвзятой цели» [3:226]. Мовляв, просто збиралися, обмінювалися думками. Костомаров дає зрозуміти, що кирило-мефодіївська справа постала чи не як результат цілеспрямованої «режисури» з боку зацікавлених слідчих органів. І це, здається, найбільше обурює Петрова, бо заперечувати таємне товариство – це загрозувати всьому, що забезпечує бажане пояснення його існування («Кирилло-Мефодиевское общество было таким решающим событием в моей жизни...» [7:326]).

В уяві Петрова причетність до таємної змови запускала програму наступного розгортання

фатальної послідовності подій його біографії. Прийняти твердження Костомарова – значило визнати порожнечу й беззмістовність власного існування. Вимушене прощання з університетом і мріями про наукову кар'єру, більш як півтора роки в Петропавлівській фортеці, вісім років на засланні, наступне провінційне злиденне животіння – виходило, що все це було даремним.

Доля як вище випробування – ця, вистраждана життєва філософія, із якою Петров давно зріднився, фактично ставилася під сумнів. Сам Петров у зв'язку з цим зізнався: «...35 лет тяжёлых испытаний, без проблеска счастья, без мгновения радости, сроднили меня с моими страданиями, и они стали для меня дороги, погружаются в самого себя, вызывают к жизни омертвевшие части своего сердца и снова пытаются биение его жизненного пульса есть тоже своего рода жизнь, а когда после этих испытаний ты приходишь к сознанию, что ничем не нарушил нравственного закона, который присущ человеческой природе, что за простую случайную непредусмотрительность 19-летнего юноши ты расплачиваешься целой жизнью, то ты можешь иногда и мириться с тяжёлым существованием, выпавшим на твою долю» [7:314–315]. Усвідомлення зв'язку з товариством пояснювало, чому життя склалося так, а не інакше, підпорядковувало індивідуальну історію мало не романтичному фаталізму.

Ось чому Петров із таким запалом полемізує з Костомаровим: «Почему атрибутами тайного общества неизбежно должны быть выборы, председатели, секретари, взносы, отчёты и пр., уважаемый историк не объясняет. Уж если собиралась известная группа людей, проникнутых одною идеею, с известными определёнными целями, с заранее намеченными средствами и способами для достижения этих целей, хотя бы и не материальными, то такое собрание людей без всякой натяжки, по справедливости может быть названо обществом; можно утверждать, что общество это не имело известной общепринятой организации, но нельзя отрицать его безусловного существования» [7:310-311].

Петров переконаний, що має моральне право щось протиставити не комусь іншому з кирило-мефодіївців, а саме Костомарову – немовби останній не набагато від нього самого відрізнявся. Чи існували для цього скільки-небудь вагомі підстави? Очевидно так, оскільки Петров під час нетривалої служби в III відділенні міг безперешкодно ознайомитися з матеріалами кирило-мефодіївської справи, а отже, і про поведінку Костомарова на слідстві знав практично все.

У Костомарова й Петрова дійсно було чимало схожого, навіть попри відчутну різницю у віці. Обидва (по матері) українці, більшою чи меншою

мірою пов'язані з українським культурним середовищем. Обидва з певним складом характеру – з підвищеною емоційністю, схильністю до мрійливості й фантазування. У спогадах Петров несвідомо намагався цю схожість підкреслити. Недарма в полеміці він ставить себе на один моральний рівень із Костомаровим та іншими кирило-мефодіївцями.

Спочатку Костомаров був для Петрова лише голосом поза стіною, який промовляв щось украї незвичне як на студента, котрий віднедавна прибув із провінційного містечка. Це справило відповідне враження: складні для сприйняття й такі, що здавалися крамольними, бесіди відкривали широкий простір для домислів і фантазування. Згодом цей нафантазований образ загадкової «людини поза стіною» поєднався з образом Костомарова-професора, лекції якого в Київському університеті приваблювали численних слухачів. У спогадах Петров зізнався, що саме тоді вперше побачив Костомарова («интересовал студентов своими чтениями и несколько лекций которого я действительно посетил...» [7:309]). У цих лекціях, як і в суперечках за стіною, Петрову вчувалося щось заборонене – таке, що відповідало попередньо сформованим очікуванням. Пізніше на очній ставці в III відділенні він поділився враженнями від тих університетських викладів: мовляв, «Костомаров в своих университетских лекциях всегда старался резко представлять те места в первобытной русской истории, в которых выражалось самовольство и непослушание народа воле великих князей русских; также весьма ярко были очерчиваемы им те места в первобытной русской истории, где народ, в порыве неистовства, посягал на жизнь великих князей» [2:293].

Образ Костомарова в уяві дев'ятнадцятилітнього Петрова поєднав різні грані: з одного боку, захоплював притягальною силою романтичного змовника, а з другого, страхав прихованою загрозою підбурювача й заколотника, який ховається за благопристойною маскою університетського професора.

Насправді Петров не був звичайним підслухачем, яким його найчастіше представляють. Він користувався довірою Миколи Гулака, котрий зрештою й залучив Петрова до товариства. З іншими кирило-мефодіївцями, окрім Олександра Навроцького й Опанаса Марковича, він практично не спілкувався. Брак інформації доводилося компенсувати фантазуванням. У цьому Петров схожий на іншого учасника товариства – студента Георгія Андрузького, який теж дав волю фантазії: «...он в прежних показаниях выводил заключения свои из одних слухов, из разговоров студентов и из собственных соображений, считал всякого, занимающегося древними изысканиями, и каждого малороссиянина, любящего свою родину,

принадлежавшими к Украино-славянскому обществу, тогда как сам не знал ни о том, существует ли это общество, ни о преступлениях тех лиц, которых оговаривал» [2:67].

Особливе враження справили на Петрова матеріальні свідчення таємної організації – статут і перстень як знак приналежності до товариства. У полеміці з Костомаровим він спеціально згадує й ці деталі: «Передавая мне устав, г. Гулак в то же время передал и кольцо как эмблему общества; по форме это кольцо было действительно тождественно с кольцами св. великомученицы Варвары, но на наружном его фоне, среди сделанных ободков, там, где на кольцах Варвары великомученицы помещена надпись – св. Варвара велик..., буквами такого же вида была вычеканена надпись: «Бр. свв. Кирилла и Мефодия», т. е. братство свв. Кирилла и Мефодия; таких колец было у Гулака не одно» [7:313–314].

Коментуючи найбільш дражливе питання, Петров пропонує альтернативну версію подій, що спричинили викриття товариства. У цій версії він постає швидше як заручник обставин і жертва власної необачності та надмірної довірливості. Пригадуючи давні події, він зауважує: «Я не буду оправдываться, совесть не упрекает меня в поступке, который мог бы оскорбить строгое чувство нравственности, я слишком горд своими страданиями, и всякое оправдание было бы для меня унижительным, поэтому я изложу только факты, предоставляя судить о них каждому по их личному усмотрению» [7:315]. Перелік фактів стосується чи не всієї біографії – від народження і до 1867 року. Попри задекларовану фактографічність, спогади мають вигляд літературно обробленого тексту. Найбільш важливим у житті Петрова є київський період.

По закінченні гімназії в Курську він прийняв рішення вступати до Київського університету на юридичний факультет. Певний час довелося мешкати в рідного дядька – професора Київської духовної академії Давида Підгурського. Саме ця людина згодом відіграла в долі Петрова фатальну роль.

Уже після року навчання й літніх ваканцій Петров винайняв помешкання у протоієрея Андріївської церкви Якова Завадського, на обіді в якого познайомився з чиновником генерал-губернаторської канцелярії Миколою Гулаком. Саме тоді за порадою одного з університетських професорів він прийняв рішення готуватися до наукової кар'єри. Спільні наукові інтереси зблизили його з сусідом, який і розповів про гурток молодих людей, захоплених «слов'янською ідеєю». Навесні 1847 року, вирушаючи до Петербурга, Гулак поділився інформацією про товариство: «Перед отъездом, однажды вечером беседа со мной много о славянском движении, Гулак

сообщил мне, что общество, образовавшееся в Киеве, носит название свв. Кирилла и Мефодия, имеет устав и своею эмблемою избрало кольцо, сделанное наподобие кольца Варвары великомученицы, причём показал и передал мне и то и другое...» [7:319].

Пройшовши через фактичне прийняття до кола «посвячених», Петров на якийсь час немовби опинився в інформаційній порожнечі, тоді як йому вкрай кортіло поділитися з кимось своєю таємницею. Тож він і зважився показати дядькові статут і перстень, одержані від Гулака: «...что руководило мной в подобном поступке, что заставило доводить откровенность до такой степени – трудно сказать в настоящее время; думаю, что в этом поступке играло немаловажную роль и юношеское самолюбие, подсказывающее, что вот мол и ты политический деятель» [7:319].

Залишивши статут і перстень у свого дядька, Петров побачив їх наступного разу вже на столі в попечителя навчального округу Олександра Траскіна, куди був викликаний для попередньої бесіди. Він нічого не приховував і давав відповіді на всі запитання, що стосувалися товариства: «...я решился откровенно и без всякой утайки рассказать всё, что я знал, тем более, что, имея сношения с одним Гулаком, не знал ни одной фамилии других участников, веря существованию общества только по рассказам Гулака, которые могли оказаться и недостоверными, я не рисковал кому-либо повредить, – так я и поступил» [7:322]. Схожої лінії поведінки Петров дотримувався й на допитах у III відділенні в Петербурзі («...на допросе я показал с полною откровенностью всё, что мне было известно об Обществе Кирилла и Мефодия...» [7:323]).

Важко судити, чим саме зумовлені розбіжності цієї історії з фактами, що їх представлено в матеріалах слідчої справи. Можливо, у чомусь це є наслідком офіційній презентації фактичного матеріалу, а в чомусь – суб'єктивізму автора спогадів в осмисленні й оцінці подій. Спогади для Петрова – ще й важлива психологічна спроба прокласти місток із минулого в сучасність, до того світу немолодого провінційного вчителя без достатньої пенсії із тягарем негативного досвіду. Його пам'ять пропонує багато разів передуману версію давніх подій, що викристалізувалась у складних пошуках пояснення власної особистості в координатах минулого й сучасного.

Характерно, що Петров не заперечує своєї співпраці зі слідством, однак готовий при цьому визнати всього лише помилку, а не свідомий намір. У вибудовуванні власної моральної реабілітації, він використовує романтичну модель, представлену низкою уявлень і стереотипів, найімовірніше засвоєних ще в юності, в університетські часи – із визнанням складності й суперечливості людської

особистості та її конфліктності у стосунках зі світом. Такий шлях передбачає прийняття безумовної переваги духовних вартостей. Полемізуючи з Костомаровим, Петров повсякчас наголошує на нехтуванні корисливими мотивами. Йому над усе важить плекання образу несправедливо обвинуваченого – жертви загального нерозуміння й байдужості. Тому він і наводить чи не вирішальний свій аргумент: «Но если вы, господа, пережив ваши испытания, теперь отдыхаете в чинах и с пенсиєю, если испытания эти, дав вам опыт жизни, окружили вас ореолом известности столько же, если не больше, сколько дала вам ваша талантливость, то во сколько же раз должно быть выше вашего благополучия благополучие того чиновника, который, по мнению вашему, был виновником несчастий... в каких чинах должен быть бы в настоящее время и размер какой пенсии должен бы был обеспечить моё существование, а между тем, судьба сыграла здесь злую шутку» [7:328].

Мовляв, з одного боку – слава, чини й пенсія, а з іншого – нещастя, душевний біль та бідність. Полемічна риторика, спрямована проти Костомарова, доволі промовиста: «...в свидетельствах его недостаёт необходимой искренности» [7:314]; «...для восстановления истины и чтобы положить предел клевете, хотя легкомысленной, я решаюсь говорить» [7:315]; «...уважаемого историка начинает оставлять его историческое беспристрастие» [7:324]; «...ведь он в настоящее время в чинах и, вероятно, пользуется полною пенсиєю» [7:324]; «...не бросать клеветою в человека, по крайней мере, по отношению к г. Костомарову уже ни в чём не повинного» [7:324]; «...как эти люди, а в том числе и он, теперь уже в чинах и выслужили полную пенсию» [7:328]; «...в деле этом по каким-то не известным для меня причинам и соображениям я выставлен доносчиком» [7:336].

Очевидно, що Петров щиро вірить у власну правоту. Він розглядає себе як заручника у грі лихої долі, котра змушувала його приймати небажані пропозиції. Замість повернутися до університету, він мимоволі став чиновником у III відділенні. Його змусили попрощатися з мріями про університет і наукову кар'єру. Не випадково Петров виділяє важливий для нього момент: «Во всём отделении было всего три лица с высшим образованием... из университета, впрочем, были только Попов и я...» [7:329]. Його гнітило примітивне середовище, що виштовкувало все чужорідне. Звідси постійні вказівки на духовну несумісність із консервативним оточенням: «...я же был человек совершенно новый, ещё с живыми и свежими впечатлениями недавно оставленной скамьи, правила, убеждения и нравственные принципы которой совершенно не укладывались с

бюрократическими мировоззрениями; многое мне казалось не только странным, неестественным и положительно смешным, но при мрачном и таинственном характере службы, возмутительным и отталкивающим» [7:329]. Така ситуація визначила й поступово посилила реальний, а не надуманий конфлікт: «...во мне увидели человека из той строптивой среды, которая по принципу должна быть преследуема III отделением... всё это сначала привело к охлаждению, затем к разным начальным столкновениям, и наконец и к окончательному разрыву» [7:329]. Не дивно, що врешті Петров став жертвою інтриг, що панували в III відділенні.

Наступний арешт трактується автором спогадів чи не як чергове зловісне втручання фатуму: від нього вимагали зізнання, а він навіть не уявляв, у чому має зізнаватися. Розповідаючи про свої нещастя, Петров немов стверджує важливу річ: його навряд чи ладен по-справжньому зрозуміти той, хто не пережив чогось подібного. Висловлене найперше стосується Костомарова, із яким і ведеться полеміка: «Почтенный учёный просидел в крепости год, и год этот был ему хорошо известен; в последний его день он мог сказать: завтра я буду свободен; но как мог сообразить срок своего заключения я, когда он был определён требованием сознания в том, чего я не знал, не мог знать и лишён был возможности знать?» [7:336].

Сповідь Петрова сприймається як доволі переконлива. Так само, як носії романтичного світобачення у текстах на кшталт Краледворського літопису чи «Запорожской старины» вносили корективи до національної минувшини, Петров у роботі над своїми спогадами уточнював власну «індивідуальну історію».

Мотиви авторів романтичних «підробок» аж ніяк не низькі. Вони погоджені з творчими практиками фантазування й одухотворення реальності з метою пошуку в ній її справжнього сенсу. Те, що не відповідало ідеальному баченню, діяло нового трактування або просто виправлялося. Такий підхід міг залучатись до пояснення як колективної, так і індивідуальної долі, коли відкидалося все дріб'язкове й низьке, допущене у хвилини духовної й душевної кризи. Не виключалися корективи, альтернативні версії в тлумаченні фактів і мотивів поведінки. Поява альтернативної (у певному сенсі, справжньої) біографії цілком відповідає духові романтизму. Мовляв, у людському житті факти всього лише презентують зовнішній, буденний плин існування, натомість ідеальне їх тлумачення є по-справжньому правдивим, бо воно більше відповідає суті особистості, її духовному образу. Саме під цим оглядом спогади Петрова постають як доволі показовий випадок романтичного «перепроживання» індивідуального минулого у

пошуках його ідеальної версії.

Не зайвим буде згадати ще один романтичний контекст, що стосується зради та злочину. Він є похідним від романтичних уявлень про складність непересічної особистості та її напружені стосунки з оточенням. Нерідко той, кого мають за зрадника, трактується як романтичний індивідуаліст, котрий обстоює власну «правду», інакше кажучи, виступає не зловмисником, а жертвою фатальної змови «світу» супроти людини.

Романтикам узагалі імponує роздвоєна, сповнена суперечностей особистість. Цей романтичний стереотип Петров прикладає й до самого себе: він, немов романтичний індивідуаліст, стоїчно приймає свій хрест несправедливо знеславленого і в гордій самотині несе його, здійснюючи лише для нього самого зрозумілий подвиг мученика. Ось, для прикладу, цікаві штрихи до характеристики героя спогадів, що підкреслюють парадоксальність його поведінки: відбувши більш як півтора роки в ув'язненні, він не лише відмовляється від звільнення, але й бажає продовжити його неволю: «...я решил не покидать каземата» [7:337]; «...я указывал на невозможность моего существования среди общества и просил, как милости, оставить меня в заключении» [7:337].

Нещастя й перенесені митарства стають чи не найвищим мірилом правди, тому вони навмисне виносяться наперед: Петров доводить, що він – той, кого звинувачують у зраді, – насправді потерпів чи не найбільше. Не випадково його самоусвідомлення погоджується з образом романтичного героя, котрий знемігся в нерівному змаганні з долею: «Довольно! Я дошёл до глухой стены; энергия покидает меня в непосильной борьбе с выпавшими испытаниями, и нужно постараться только как-нибудь благовиднее окончить это жалкое существование» [7:341–342].

Душевна драма Петрова викликала до життя романтичну сповідь, у якій понад усе підносили культ страждання («...я слышком горд своими страданиями» [7:315]). Мовляв, страждання виправдовують колишні ненавмисні помилки та надають вищого сенсу безраднісному існуванню. Петров намагається донести до читачів, що він усього-лише заручник долі: з волі неблаганного зловісного фатуму йому повсякчас нав'язувалось чуже призначення. Ті самі кирило-мефодіївці затаврували його як донощика, слідчі змусили стати співробітником таємної поліції, а згодом на нього чекала жахлива роль ув'язненого без провини, заслання й вигнання, приреченого на сіре й безнадійне існування. Усі його душевні переживання зосередилися навколо Кирило-Мефодіївського товариства, спогади про яке він оберігав як щось заповітне. Певно, тому його так обурив випадок Костомарова, котрий із якоюсь майже

брутальною легкістю наважився заперечити сам факт існування таємної організації.

Полемічні мемуари Петрова якнайкраще прочитуються саме в контексті кирило-мефодіївського романтизму. Ключова у програмі товариства семантика страждання, використана в «Книзі буття українського народу» для інтерпретації колективної історії, так само добре

погоджується з комплексом світоглядних романтичних уявлень, як і концепція мученицького подвигу, що її приміряє до свого індивідуального «буття» Олексій Петров.

Подальше студіювання біографічних та культурно-естетичних аспектів кирило-мефодіївського руху допоможе збагатити уявлення про загальну картину київського романтизму.

Література

1. Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. // Зеров М. Твори : У 2 т. / Микола Зеров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 4–245.
2. Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. – К. : Наук. Думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
3. Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. - № 2. – С. 221–234.
4. Костомаров Н. Письмо к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому / Н. Костомаров // Русская старина. – 1880. – Вып. 3. – С. 597–610.
5. Куліш П. Историчне оповідання / П. О. Куліш // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С. 122–130.
6. Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література / Володимир Міяковський. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.
7. Петров А. М. Из далёкого прошлого / А. М. Петров // Звенья. – М.-Л. : АCADEMIA, 1935. – С. 307–342.
8. Сергієнко Г. Я., Шубравський В. Є. Кирило-Мефодіївське братство / Г. Я. Сергієнко, В. Є. Шубравський // Українська літературна енциклопедія : У 5 т. – К. : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 465.
9. Успенский М. Заметка к воспоминаниям А. М. Петрова «Из далёкого прошлого» / М. Успенский // Звенья. – М.-Л. : АCADEMIA, 1935. – С. 306–307.